

Azərbaycan'ın Hanlıklar Dönemi Tarihinin İncelenmesi

Durumuna İlişkin

Tofiq Mustafazadə*

Halen 19. yüzylın 40'lı yıllarında hanlıklar hakkındaki bazı çalışmalar ortaya çıktı. Bunlardan ilki, Orta Çağ kronolojileri türünde yazılmış “Karabağnameler”dir¹. XIX. yüzylıa ilişkin eserlerden İskender Bey Hacınski'nin², Mirza Ahmed Mirza Hudaverdi oğlunun³, Hacı Seyid Abdulhamid⁴ ve Kerim Ağa Fateh'in⁵ eserleri zikr edilebilir.

19. yüzylıda, tarihî kronoloji eserler şeklinde yazılan eserlerin yani sıra yeni tarih yazım yöntemleri temelinde Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un “Gülüstani-İrem” eseri⁶ ortaya çıkmıştır. A. A. Bakıhanov ilk kez Azərbaycan tarihini tek bir ülke olarak en erken dönemlerden Gülüstan Antlaşmasına kadarki tarihini araştırmış, kronikçilerden farklı olarak, bilimsel araştırma yöntemini tarihçiliğe getirmiştir.⁷ A. A. Bakıhanov hanlıklara özel bir bölüm (son beşinci bölüm) adamıştır. O,

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakı/AZERBAIJAN, tofig2014@rambler.ru

- 1 Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, Yazıçı 1989, s. 45; Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 1989, s. 104-148; Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər). Qeydlər və tərcümə Ə.Şükürzadəninidir. Bakı, 1961; Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi // Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, 1991, s. 5-92; Mir Mehdi Xəzani. Kitabı Tarixi Qarabağ // Qarabağnamələri, II cild, Bakı, Yazıçı, 1991, s. 93-202; Mirzə Rəhim Fənnə. Tarixi-Cadidi-Qarabağ // Qarabağnamələr, II kitab, s. 248-268; Baharlı. Əhvalatı-Qarabağ. Qarabağnamələr, II cild, Bakı, Yazıçı, s. 269-302; Rzaqulu bəy Mizə Camal oğlu. Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri Qarabağnamələr, I. kitab, Bakı, 1991, s. 203-246
- 2 “İskəndər bəy Hacınski. Qubah Fətəli xan”. Bakı, 1975
- 3 Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Əxbarnamə. Bakı, 1975 (fars dilindən tərcümə Əli Hüseynzadəninidir)..
- 4 Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların şəcərəsi // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı – Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1958
- 5 Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi // Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, 1958, s. 1-12
- 6 Bakıxanov A. Gülüstani-İrem. Bakı, 1926; Бакиханов А.Гюлистан-Ирам (Редакция, комментарии и примечания акад.З.М.Бунятова)/. Баку, 1991.
- 7 Hüseynzadə Ə. XIX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı, Bakı, 19, s. 34

her bir hanlığın oluşumu, onların siyasi tarihi hakkında kısa, özellikle Guba, Karabağ, Şamahı ve Şeki Hanlıkları hakkında ise daha fazla bilgi vermiştir. Kitap, Azerbaycan tarihinde derin bir iz bırakan Fatali Han Gubalı hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Fatali Han'ın kimliğini yüksek değerlendiren Bakıhanov, onu "Kafkasya'nın seçkin adamı" olarak adlandırmış, Fatali Han'ın tedbirli, merhametli, istikrarlı, ülkesini yönetmek işini iyi bilen birisi olduğunu belirtmiştir. O, düşmanı kandırmak yönünde özel bir yeteneğe sahipti.⁸ Bakıhanov, Fatali Han'ın halefleri, özellikle de Şeyhali Han hakkında hayli bilgi vermiştir.

Onun Gülistani-İrem eseri, Karabağ Hanlığı hakkında da değerli bilgiler vermektedir. Panahali Han'ın Bayat, Şahbulağı ve Panahabad (Şuşa) kalelerini inşa ettiğinin altını çizen A. Bakıhanov, onun Hudaferin Köprüsü'nden Kurekçay'a kadar toprakları işgal ettiğini, bunun yanı sıra Karadağ Hanlığı'ndan Mehri ve Güney, Nahçıvan Hanlığı'ndan Tatiyev ve Sisyan'ın, İrevan Hanlığı'nın Terter-Kolanı, Zengezur ve Qafan mahallerini tuttuğunu, periyodik olarak Tebriz Hanlığı, Erdebil ve diğer komşu bölgeleri de kendine bağladığını yazır.⁹ Eserde 1792'de, Panahali Han'ın liderliğinde bazı Azerbaycan hanlarının Hacı Çelebi Han Şekili'ye karşı mücadele uğruna Gürcü çarları ile birleşmeleri, çarların ihanet yolu ile onları esir almaları ve Hacı Çelebi Han'ın onları azat etmesi hakkında bilgi vardır¹⁰.

A. Bakıhanov, Karabağ Hanlığı'nın siyasi tarihi ile ilgili bazı meselelerden de bahsetmiştir. Bunlar arasında Ağa Muhammed Han Kaçar'ın bu hanlığa saldırısına ilişkin olaylar, İbrahimhalil Han ve yeğeni Muhammed Bey'in arasındaki ilişkiler hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserde İbrahimhalil Han'ın Rusya himayesine geçmesi, hanın Ruslar tarafından katledilmesi hakkında verilen bilgiler, "Karabağnameler"de yer alan malumatlardan farklı olarak daha detaylı ve daha objektiftir. Bakıhanov, İbrahimhalil Han'ın aile efradıyla birlikte katledilmesine yaklaşımını sergilemiyor, katil Rus askerlerini yargılamıyor. Tabii ki Rusya'ya hizmette bulunan albay rütbesine sahip bir kişi için bu olayın objektif yorumu imkansızdı, ancak yazar, kaledilme gerçeğini davasını açıklayarak görevini kısmen yerine getirdi.

Gülistani-İrem'de diğer Azerbaycan hanlıklarının tarihi hakkında da değerli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Sisianov'un komutanlığında Rus birliklerinin İrevan'a saldırısı hakkında vb.

8 Bakıhanov A. "Гюлистан-Ирам", стр. 169.

9 Bakıhanov A. "Гюлистан-Ирам", s. 155, "Гюлистан-Ирам" c. 264.

10 Bakıhanov A. A.g.e. (Azerbaycanca), s.158;s. 366. "Гюлистан-Ирам", c.366.

1917 yılına kadarki Rus tarihçiliğinde Azerbaycan hanlıklarına adanmış eserler bulunmasa bile Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali, Rusların burada gerçekleştirdikleri önlemler hakkındaki eserlerde hanlıkların tarihine ilişkin değerli bilgiler yer almaktadır. P. G. Butkov'un eseri¹¹ arşiv belgeleri, olay tanıklarının ifadeleri ve gazete materyallerine dayanarak yazılmış olduğundan, eser Azerbaycan hanlarının siyasi tarihi hakkında değerli bilgiler içermektedir. Ancak, Butkov esasen, Rus Hükûmeti'nin ve Rus birliklerinin faaliyetlerinden söz etmiş, Azerbaycan'ın iç durumuna çok az dikkat göstermiştir. Dubrovin'in eserlerinde¹² P. G. Butkov'un kullanmadığı bazı arşiv belgeleri araştırmaya sevk edilmiştir. General Potto'nun eseri¹³ de Dubrovin'in eserleri gibi büyük devletçilik şovenizmi ruhuyla yazılmıştır.

İ. Şopen'in eserinde¹⁴ İrevan ve Nahcivan hanlıklarının sosyo-ekonomik ve politik konuları ele alınmıştır. V. İvanenko'nun¹⁵ ve S. Esadze'nin¹⁶ eserlerinde Azerbaycan'ın hanlıklar dönemi tarihi hakkında kıymetli bilgiler vardır.

Rusya'da 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Azerbaycan'da Halk Cumhuriyeti kuruldu ve 1920'de Kuzey Azerbaycan tekrar Rusya tarafından işgal edildi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi.

Kuzey Azerbaycan'da Sovyet egemenliği kurulduktan sonra, ülkemizde profesyonel tarih yazımı ortaya çıkmaya başladı, ancak tarihe sınıfsal yaklaşım gibi önyargılı bir yaklaşım hakim olduğu için ve hanlar itrica temsilcileri, hanlıklar dönemi ise derebeylik (feodalite) dönemi olarak görüldüğü için birkaç on yıllık zarfında aynı dönem tümüyle göz ardı edilmiştir. 1940'lı yılların sonunda, bir istisna olarak Karabağ Hanlığı'nın tarihine ilişkin iki doktora tezi yazılmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısı, 19. yüzyılın başlarındaki Azerbaycan'ın tarihî meselelerinin ilmi yönden ciddi olarak incelenmesine sadece 20. yüzyılın 40'lı

- 11 Бутков П.Г.Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Часть I-III, СПб. – 1869 г.
- 12 Дубровин Н.Ф.Закавказье от 1803 по 1806 г. СПб, 1866; Дубровин Н.Ф. История войны и владчества русских на Кавказе. Тома I-IV. СПб., 1886.
- 13 Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том II части 1, СПб, 1885, выпуск 1-4, СПю, 1855.
- 14 Шопен И. Исторический памятник сочинения армянской области в эпоху присоединения Российской империи., СПб, 1852.
- 15 Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. От присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича (Исторический очерк). Составил В.Н.Иваненко. Тифлис – 1907.
- 16 Эсадзе С.Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис, 1907

yıllarından başlandı. Bu alanda V. L. Leviatov'un "XVIII. yüzyılda Azerbaycan tarihinden hulaseler"¹⁷ isimli eserinin yayınlanması, ileriye doğru atılmış önemli bir adımdı. Yazar, XVIII. yüzyılda Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısını incelemiş, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hanlıkların tarihini, Rusya ve İran'ın Azerbaycan uğruna mücadelesini anlatmıştır. Genel olarak hanlıkların feodal yapısı doğru şekilde teyit edilmesine rağmen, eserde değinilen çeşitli konular tam olarak ve net bir şekilde yansıtılmamıştır. Belki de bu, kaynakları ve basılı belgeleri geniş bir şekilde kullanan Leviatov'un arşivlerde neredeyse hiç çalışmamış olmamasının bir sonucudur. O, Azerbaycan ve Doğu dilindeki kaynakları da çok az kullanmıştır.

V. Leviatov'dan farklı olarak, İ. P. Petruşevski 1949'da yayınladığı monografisinde¹⁸ Farsça doküman ve kaynakları geniş şekilde kullanarak, XVI-XIX yüzyıllarında, aynı zamanda XVIII. ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da sosyo-ekonomik ilişkilerin karakterini ve içeriğini karakterize etmekle, farklı kesimlerin sosyo-ekonomik ve politik konumlarını doğru olarak değerlendirmektedir. Yazarın Azerbaycan'ın İrevan bölgesini ve bazı diğer bölgelerini gösterilen dönemde mevcut olmayan sözde Ermenistan'ın Doğu kısmı olarak sunması üzücüdür.

XX. yüzyılın 50'li yıllarında A. Şukurzade'nin doktora tezinde¹⁹ Karabağ Hanlığı'nın ekonomik tarihi, M. Mustafayev'in doktora tezinde ekonomi tarihi²⁰, İ. Ceferov'un doktora tezinde ise Şirvan (Şamahı) Hanlığı araştırılmıştır²¹.

Hanlık döneminin nispeten yoğun bir incelenmesine 50'li ve 60'lı yılların sonlarında başlandı. Ünlü tarihçi Hasi Abdullayev 1958'de yayınlanan monografisinde²² XVIII. yüzyılın 60-80'li yıllarında Guba Hanlığı ve Rusya arasındaki ilişkileri incelemiştir. 1965'te yayınlanan diğer eserinde²³. H. Abdullayev, XVIII. yüzyılın

17 Левиатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. – Баку: АН Азербайджанской ССР, 1948.

18 Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. – Ленинград, 1949

19 Шюкюрзаде Э. Образование Карабахского ханства // АМЕА А. А. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivi, fond 1, siy. 4, sənəd 1353

20 Мустафаев М. М. Экономика Карабахского ханского в конце XVIII и первой четверти XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата наук. Москва, 1949 // Azərbaycan MEA Rəyasət Heyətinin elmi irsi araşdırma mərkəzi. A. Sumbatzadə. fondu, Siy. 1, vahidi 404, qutu 94

21 Джафаров

22 Абдуллаев Г. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-е годы XVIII века. Баку: АН Азерб. ССР, 1958 г.

23 Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношение его с Россией. Баку: Изд-во АН ССР, 1965.

ikinci yarısında Azerbaycan'ın ekonomik, sosyal ve politik durumunu, onun Rusya'nın politikasındaki konumunu detaylı olarak incelemiştir. Ancak yazar, Rusya'nın Azerbaycan'da yürüttüğü işgal politikasına kısmen de olsa hak vermekte, bazen ise Rusya'nın politikasının sömürgeci niteliğini kabul etmektedir. İkinci eserinde de H.Abdullayev dikkati Guba Hanlığı ve onun Rusya ile olan ilişkilerine yöneltmiş, diğer hanlıklar ve onların Rusya ile ilişkilerine az değinmiştir.

Ünlü Azerbaycanlı tarihçi Fuad Aliyev 1964'te yayımlanan eserinde ²⁴ şehirler, şehir ticareti ve yönetimi hakkında detaylı bilgi vermiştir. 60-80'li yıllarında Firudun Asadov, Hüseyin Dalili, Nasrullah İshaki, Maya Bağirova doktora tezlerinde ²⁵ farklı hanlıkların - Lenkeran (Talış), Maku, Urmiya, Bakü ve Şeki hanlıklarının tarihi incelenmiştir. Şefika Hamidova'nın 1985 yılında yayınlanan eseri 18. yüzyılın 60-80'li yıllarında Azerbaycan hanlıklarının Gürcü hanlıkları ile ilişkilerini yansıtır.²⁶ Gövher Memmedova 1989'da yayımlandığı²⁷ Azerbaycan ve İran'daki Rus konsolosunun verilerine dayanarak, Azerbaycan-Rusya ekonomik ve politik ilişkilerinin bazı yönlerinin incelemiştir.

60-80'li yıllarda yayımlanan en önemli eserlerin sırasında Hüseyin Delili'nin²⁸ eserini özellikle belirtmek gerekir. Yazar, Güney Azerbaycan hanlıklarının tarihini XVIII. yüzyılın ortalarından 80'li yıllarına kadar, yani onların siyasi bağımsızlıklarını kaybettikleri döneme kadar incelemiştir.

C. Mustafayev'in 1989'da yayınlanan eserinde²⁹ XVIII. yüzyılın 90'lı yılları - XIX. yüzyılın başlarından Rusya ile ilişkileri ayrı bir konu olarak ele alınmıştır. Rus birliklerinin 1796'da Zubov'un önderliğinde Azerbaycan'a seferinin istilacı mahiyetini doğru bir şekilde yakalayan yazar, aynı zamanda Azerbaycan halkının bu yürüyüşe karşı tutumunu tahrif etmiştir. O, Azerbaycan nüfusunun çoğunun bu kampanyaya sempati duyduğunu iddia etmiştir.³⁰

24 Əliyev F. Şimali Azərbaycan şəhərləri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960

25 Dəlili H.Ə. Urmiya xanlığının tarixi öçerki (XVIII əsrin II yarısı XIX əsrin 30-cu illərində) Nam dis-sı., B., 1967; Əsədov F.Talış (Lənkəran) hanlığı. Bakı, Çənlibel,1998; Багирова М.Шекинское ханство и присоединение его к России. Автореф.кандидатской диссертации. Баку; Исхаки Н. Шекинское ханство. АҚД, Баку, 1987.

26 Həmidova Ş. XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, Elm, 1895. 36; İshaqı M. Maku xanlığı. dis-sı, Bakı, 1967

27 Мамедова Г.Русские консулы об Азербайджане 20-60-е годы XVIII века, Баку, 1989.

28 Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin II yarısında) Bakı, Elm, 1979.

29 Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начал XIX в.). Баку, 1989.

30 Yənə orada, s. 112.

N. Ahundov'un 1989'da yayınlanan "Karabağ Kronikleri" kitabının³¹ Sovyet tarihçiliğinden millî tarihçiliğe geçişi yansıttığı görülmektedir. SSCB'nin çöküşü sırasında Sovyet ideolojisi derinden krize girdiği bir dönemde, bu yazar sovyet mirasından bayağı uzakta kalmağı başardı. N. Ahundov Karabağ kronikleri temelinde onların yazarlarının hayatını, Karabağ'ın yakın geçmişi ve ağırlıklı olarak Karabağ Hanlığı'nın siyasi tarihini incelemiş, özel bir bölümde hanlığın sosyo-ekonomik durumu ve kültürel yaşamından bahsetmiştir.

1991'de Azerbaycan devlet bağımsızlığını yeniden tesis ettikten sonra, hanlıklar dönemi de dahil olmak üzere onun geçmişine dikkat yöneldi. Birçok hanlıkların tarihi ile ilgili eserler yayınlanmıştır. Bağımsızlık yılları boyunca, hanlıkların tarihinin yansıdığı eserler üç gruba ayrılabilir:

Çeşitli Hanlıkların Tarihini Yansıtan Eserler

M. İsmayil ve Maya Bağirova tarafından yazılmış Şeki Hanlığı³², 1996'da Fuad Aliyev ve M. Aliyev'in hemyazar oldukları "Naxçıvan Hanlığı"³³ Fuad Aliyev ve Urfan Hasanov'un ortak eseri "İrevan Hanlığı"³⁴, 1997'de Mehman Süleymanov'un Rusya tarafından İrevan Hanlığı'nın işgaline adanmış eseri³⁵, 1998'de, Firudun Asadov'un "Talış Hanlığı"³⁶ adlı eseri yayınlandı. Bu eserlerin yazılmasında biraz teleskenlik sezilmektedir, hanlıkların tarihi bir ölçüde basit aydınlatılmış, konu ile ilgili kaynakların çoğu araştırmaya dahil edilmemiş, pek çok konuya değinilmemiştir ya da bazen aydınlatılmamıştır. Örneğin, F. Asadov, 18. yüzyılın 20'li yıllarında Talış'ın bazı kısmında iktidarda olan ve 1726'da Osmanlılar tarafından öldürülen Mir Abbas Bey'in 1747'de Lenkeran (Talış) Hanlığı'nı kurduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, yazarların Sovyet tarihçiliğinin çerçevesinden azad özgür düşünceleri ve tarihe yeni millî yaklaşımları göz önünde bulundurulduğunda, adı geçen eserlerin hanlıkların tarihini öğrenmede ileriye bir adım olarak değerlendirilmesi gerekir.

21. yüzyılın başında, farklı hanlıkların tarihi, ciddi bir araştırma nesnesi haline gelmiştir. Tofiq Mustafazade'nin bir kitabında³⁷ Guba Hanlığı'nın tüm tarihi (H.

31 Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçısı, 1989.

32 İsmayıl M., Bağirova M. Şəki xanlığı. Bakı, Azər nəşr, 1997.

33 Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, Azər nəşr, 1996.

34 Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı Bakı, Azər nəşr, 1997.

35 Suleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, hərbi nəşriyyat, 1997.

36 Əsədov F. Talış xanlığı. Bakı, Çənlibel, 1998.

37 Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, Elm, 2005.

Abdullayev'in daha önce adını zikr ettiğimiz kitaplarında, hanlığın sadece 18. yüzyılın 80'li yıllarının sonuna kadar tarihini kapsayan dönemi aydınlatılmıştır) incelenmiştir. Yalçın Ağamalı 2002 yılında yayınladığı kitabında³⁸ Karabağ Hanlığı'nın komşu hanlıklar ve devletlerle ilişkilerini incelenmiştir. Ancak bu çalışmanın kaynak veri tabanı pek güçlü olmadığından ve arşiv belgelerini daha az kullandığı için, yazar hanlığın diğer hanlıklar ve komşu ülkelerle ilişkilerinin geniş ve ayrıntılı bir görünümünü oluşturamamıştır.

Zemfira Hacıyeva'nın bir kitabında³⁹ Karabağ Hanlığı'nda sosyo-ekonomik ilişkiler ve devlet yapısı meseleleri, diğer kitabında⁴⁰ ise Karabağ Hanlığı'nın tarihçiliği⁴¹ daha bir kitabında da İrevan Hanlığı'nın tarihçiliği araştırılmıştır.

2007'de Yunus Hüseynov'un "Karabağnameler" Azərbaycan tarihini incelemek için bir kaynak gibi"⁴² kitabı yayınlanmıştır. Yazar, "Karabağnameler" bazında, diğer birinci el kaynaklara ve tarihî literatüre dayanarak Karabağ Hanlığı'nın sosyo-ekonomik ve politik tarihini incelemeye gayret etmiş ve kısmen de olsa bunu başarmıştır. Bununla birlikte, eserini yazarken Y. Hüseynov, "çoğunluğu ilmi literatüre yeni dahil edilen kaynakların bilgilerinden geniş olarak yararlandığı"⁴³ iddiasında bulunsa da bu tür "yeni kaynaklar"dan en azından bir veya ikisinin adını bile belirtmemiş, kitapla yakından tanıştıktan da burada yeni kaynakların kullanıldığı belli olmuyor. Aslında Y. Hüseynov önceki yazarların kullandığı kaynaklardan istifade etmekle yetinmiş ve neredeyse arşiv kaynaklarını kullanmamıştır.

Y. Hüseynov'un eseri ile neredeyse eşzamanlı olarak, F. Abasov'un Rusça "Karabağ Hanlığı" adlı kitabı yayınlandı. Yazar, eserin yazıldığı güne dek hanlığın tarihi hakkında genelleşmiş bir çalışmanın olmadığını belirterek⁴⁴ Karabağ Hanlığı'nın siyasi tarihi, sosyo-ekonomik hayatı ve hanlığın Rusya, Kaçar ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini incelemeye çalışmıştır. Yazarın, yorumlama dili ve karşılaşturmalarının ilginç olduğunu, bazı değerli argümanlar yaptığını belirtmek

38 Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlarla və digər dövlətlərlə münasibətləri. Bakı, "Azərbaycan ensiklopediyası", 1998.

39 Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2007, s. 13.

40 Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığının tarixşünaslığı. Bakı, Elm, 2010.

41 Hacıyeva Z. Ə. İrevan xanlığının tarixşünaslığı, Bakı, 2011.

42 Hüseynov Y. "Qarabağnamələr" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, Elm, 2007.

43 Hüseynov Y. "Qarabağnamələr" Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007, s. 13.

44 Абасов Ф. Карабахское ханство. – Баку, Тахсил, 2007, s. 27.

gerekir. Karabağ'ın hanlık öncesi döneminin bir özetini veren F. Abasov, bu toprakların eski zamanlardan beri Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermiştir.

Daha sonra yazar hanlığın kurulması, devlet yönetimi, sosyal ve ekonomik hayatı, İbrahimhalil Han ve Mehdikulu Han'ın hâkimiyetleri döneminde hanlığın iç ve siyasi durumu, diğer devletlerle ilişkisi hakkında bilgi verir. Fakat kaydedilmelidir ki hanlığın sosyo-ekonomik hayatı, devlet yönetimi ve siyasi tarihi meseleleri ile ilgili bu eserde önceki eserlerden farklı bir yeniliğe rastlanmıyor, üstelik yumuşak desek, yazar son yıllarda bu konularda yapılan birçok araştırma sonuçlarından habersiz olduğunu göstermiş, bazı durumlarda tarihçilikte mevcut olup eskimiş ve yalanlanmış mulahazaları tekrarlamıştır. Öyle ki son araştırmalarda Şuşa'nın esasının 1751-1752 yıllarında değil, birkaç yıl sonra konulduğu kanıtlanırsa da F. Abasov bu şehrin 1752 yılında inşa edildiğini iddia etmektedir⁴⁵. Ya da "Karabağname" yazarlarının, 1758'de Urmiyalı Fatali Han Afşar'ın, Şuşa civarında bozguna uğradığını ve Fatali Han'ın hileyle Panahali Han'ın büyük oğlu İbrahimhalil Ağa'nı rehin götürmesi hakkındaki fikrini gerçek gibi yazmaktadır⁴⁶. Bu muhtemelen, yazarın doğrudan konuyla ilgili bazı eserlere aşina olmamasının sonucudur. Bu arada, F. Abasov, M. Mustafayev'in Karabağ Hanlığı'nın iktisadi hayatı hakkındaki doktora tezini kullanmamış, sadece bu tezin avtoreferatından yararlanmakla yetinmiştir.

F. Abasov bir şekilde şüpheli bir bilimsel araştırma yöntemi seçmiştir. Öyle ki birçok kaynakları görmediği halde o, çeşitli yazarların eserlerinde kaynaklara verilen referanslar temelinde bu kaynaklara referans etmiş ve bu zaman pek çok yanlışlıklara yol vermiştir. Örneğin, eseri okurken böyle bir kanaata varmak olur ki sanki yazar, Rusya Devleti Kadim Aktlar Arşivi'ndeki "Rusya'nın İran ile İlişkileri"ni Fonunun 1. no'lu ve 25. no'lu belgelerini kullanmıştır. Oysa, adı geçen fonlardaki belgelerin sadece 1720 yılına kadarki dönemi kapsadığından, malumdur ki bu belgeler 1747 yılından sonra oluşan Karabağ Hanlığı'nın tarihi ile ilgili bilgi içeremez. Veya yazar kaynaklar listesinde Rusya İmparatorluğu Dış Politikası Arşivi'nin "Rusya'nın İranla İlişkileri" fonunda bir sayılı liste üzere 1796 tarihli 158 no'lu klasörün ve 1797 tarihli 158 no.lu klasörün olduğunu yazıyor. Ancak, bu fondaki 158 no'lu klasör sadece bir birimdir ve o da 1 sayılı liste üzere değil, 7 sayılı liste üzere yer almaktadır. Kitabın bir başka kusuru da çoğu durumda

45 Yenə orada, s. 52.

46 Yenə orada, s. 54.

kaynaklardan daha uzun alıntılar (bazen 2 sayfaya kadar) yazılmasıdır ki bu da eseri okumayı zorlaştırıyor. Çalışmada bir takım daha ciddi kusurlar vardır, bazı meseleler hiç araştırılmamış ya da zayıf bir şekilde aydınlatılmıştır.

Adalet adına kayedilmelidir ki kitap Mehdikulu Han'ın yönetimi sırasında Karabağ Hanlığı'nın durumunu daha önce yayınlanmış eserlerden daha geniş bir biçimde analiz etmektedir. Bununla birlikte hanlığın genel durumuyla karşılaştırıldığında, yazarın Mehdikulu Han'ın Rus yetkililerle olan kişisel ilişkilerine daha fazla ilgi göstermesi üzücüdür.

Tofig Mustafazade'nin 2010 yılında yayınladığı kitabında⁴⁷ Rus arşivleri ve Kafkasya Arkeoloji Komisyonu Aktları'ndan toplanan bilgiler ve materyallere dayanarak, Karabağ Hanlığı'nın tarihi tam olarak araştırılmış, bazı yeni olgular ilmi literatüre sevk edilmiştir.

M. İsgenderova'nın XVIII-XIX. Yüzyılın başlarında Rus-Azerbaycan ilişkileri ve tarihçiliği üzerine yazdığı kitabında⁴⁸ Azerbaycan hanlıklarının Rusya ile olan ilişkilerinin XX. Yüzyılın 20-80'li yıllarında, yani Sovyet döneminde yazılmış eserlerde çalışılmasının durumu aydınlatılmıştır.

İrade Memmedova'nın⁴⁹ 2007 yılında yayınlanmış, Azerbaycan, Rusya, İran, kısmen Türkiye ve batı kaynaklarının ve arşivlerinin incelemesi sonucu eserinde, Lenkeran Hanlığı'nın kurulma tarihi hakkında kısa bilgi verilmiş, Birinci Rusya-İran savaşı döneminde Lenkeran Hanlığı'nın durumu, hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonra hanlıkta görülen iç gerginliği, her iki devlet arasında Lenkeran Hanlığıyla ilgili tartışmalı arazi sorunları, Gülistan Antlaşması'nın Rusya tarafından geç onaylama nedenlerine detaylı ışık tutulmuştur.

1999 yılında Merziyye İsgenderova⁵⁰ ve 2009 yılında N. Bayramova'nın⁵¹ farklı hanlıkların tarihi üzerine çalışmaları yayınlandı.

Firudin Asadov, 2004'te yayınlanan küçük bir eserinde⁵² Derbent Hanlığı hakkında bilgi vermiştir. Eserin büyük kısmı Derbent'in hanlık öncesi tarihi ve

47 Mustafazade T. Qarabağ xanlığı. Bakı, "Sabah", 2010.

48 Искендерова М. Азербайджано-русские отношения XVIII- начала XIX вв. в азербайджанской историографии. Баку-Елм-2009

49 Məmmədova İ. Lənkəran xanlığı Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə. Bakı, Elm, 2007.

50 Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, Чашыюглу, 1999.

51 Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı, 2009.

52 Əsədov F. Dərbənd xanlığı (tarixi oçerklər) Bakı-2004.

geçmişe gezi niteliği taşımaktadır. Bu bölüm, toplamda 7-8 kaynak ve literatüre dayanmaktadır (esasen de H. Abdullayev'in malum eserlerinden alınmakla) ve bilimsel referanslarda eksiklikler vardır. Örneğin, 77. ve daha sonraki bir kaç sayfalarda Rus Dış Politika Arşivi'nin 6. klasörüne dipnot edilir ve bu zaman hangi fonun ve fonun hangi listesinin söz konusu olduğu bilinmemektedir. Genel olarak, çalışma sadece bir tanıtım makalesi etkisindedir. Yazar ayrıca hiç bir kaynağa dayanmadan, tarihi dökümanlarda ve tüm ciddi bilimsel literatürde mevcut olan fikrin aksine olarak, guya Muhammed Hüseyin Han'ın iktidarı gönüllü olarak Fatali Han Gubalı'ya devrettiğini iddia etmektedir.⁵³

Elgün Babayev⁵⁴ eserlerinde çeşitli arşiv ve kaynaklardaki Gance Hanlığı tarihi hakkında dağınık birtakım bilgiler toplamış, hanlık tarihinin ana noktalarını ortaya çıkarmış ve onun ekonomik hayatının genel bir manzarasını oluşturmuştur. Ne yazık ki araştırmacının hayatını erken kaybetmesi, başlattığı araştırma çalışmasını tamamlamasına fırsat sağlamamış, eserin giriş ve sonuç kısmı bile yarım kalmıştır. Bazı konuların okura ulaşımalarında boşluklar vardır.

AMİA Tarih Enstitüsü direktörü Yagub Mahmudov liderliğindeki bir grup akademisyen tarafından hazırlanan İrevan Hanlığı'na adanan eserde⁵⁵ hanlığın kurulduğu toprakların Azerbaycan'a mahsus olması inkar edilemez kanıtlarla temellendirilmiş, hanlık nüfusunun çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinden oluştuğu güvenilir kaynaklarla ispatlanmıştır. Kitapta, hanlığın sosyo-ekonomik yaşamı araştırılarak, İrevan Hanlığı'ndaki sosyo-ekonomik ilişkilerin diğer hanlıklara neredeyse benzediği belirtilmektedir.⁵⁶

“Dış Politika” adlandırılan bölümde hanlığın dış politikası üç aşamaya ayrılmıştır.

Kitapta, Rus birliklerinin 19. yüzyılın başlarında İrevan Hanlığı'nı ele geçirmek için gerçekleştirdikleri operasyonları detaylı anlatılmış, hanlığın Rus işgalcilerini üç kez geri devirmesinin özellikle altı çizilmiş, dördüncü girişimde Ermenilerin ihanetinin İrevan'ın çöküşünde belirli rol oynadığı belirtilmiştir. Son olarak, Rusya işgalden sonra Ermenileri İran ve Türkiye'den toplu halinde İrevan Hanlığı'nın topraklarına göç ettirilmesi süreci incelenmiş, tehcir sonucu Ermeni halkı lehine etno-demografik durumun değiştiği vurgulanmıştır.

53 Yenə orada.s. 70-71.

54 Бабаев Э. Из истории Гянджинского ханства. Баку, Нурлан.2003.

55 İrevan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.Mahmudov və başqalarının redaktəsi ilə).Bakı, 2009.

56 Yenə orada.s. 408.

Adı geçən kitab, sayısız faktörlərə və kaynaklara dayandığından, Ermeni yazarların yanlış beyanlarını kesin olarak reddediyor.

Son yıllarda, Enver Çingizoğlu kendisi və bəzi durumlarda həmyazar olaraq birçox Güney Hanlıqların tarixinə ilişkin əsərlər⁵⁷ yazmışdır ki bu da təqdir edilməlidir. Bu əsərlərin ən olumlu yönü, araşdırmalarda Farsça kaynakların və edəbiyatın istifadəsindədir. Bununla birlikdə bu kitabların bəzilərində ölçüdə bilimsel olaraq populyar bir karakterə, bilimsel aygıtların məhdudlaşdırılmasına sahib olduğunu və bəzi mülahizələrin tutarlı argümanlarla dəstəkləndirilmədiyinə diqqət etməliyiz. "Urmiya Hanlığı" kitabında ümumiyyətlə elmi referanslar yoxdur.

Hanlıklar Döneminin Bəzilərində Məsələlərə Ayrılmış Əsərlər

Seidə Hacıyeva'nın kitabında⁵⁸ arxiv materyalləri və geniş literatür təməlinə 18. yüzilliyin ikinci yarısında, daha doğrusu, II. Katerina dövründə, Azərbaycan'ın Rusiya'nın xarəpolitikasındakı yeri, bu politikanın sömürgeci karakteri aydınlatılmışdır. Hazar kıyısı bölgədə Rusiya-Osmanlı rəqabəti əsasən incəlməmişdir.

Nərmine Əmirbəyova'nın əsərində⁵⁹ isə hanlıklar dövrünün əskəri tarixi araşdırılmışdır. Yazar, hanlıqların əskəri güclərini, silahlanmasını, dövrün müdafiə quruluşlarını incəliyor, hanlıklar dövründə hərb sənəti haqqında məlumat veriyor. Fəzail Ağamalı'nın kuzey hanlıqlarının sosyo-ekonomik əlaqələri haqqında əsərində⁶⁰ XVIII. yüzilliyin ikinci yarısı, XIX. yüzilliyin əvvəllərində, Azərbaycan hanlıqlarındakı sosyo-ekonomik əlaqələr əhatəli şəkildə incəlməmiş, hanlıqların idarəetmə sistemi, hanlıklar dövründə mövcud olan hər türlü torpaq mülkiyyəti, ticarət və verginin xarakteristik xüsusiyyətləri, torpaq sahibləri ilə onları bəyliklər (çiftçilər) arasındakı əlaqələr diqqətlə araşdırılmışdır.

Əliyeva kitabında⁶¹ Kuzey Azərbaycan hanlıqlarında tərkiq və sulama sisteminin vəziyyətini incəlməmişdir. Yazar, mövcud siyasi sistemin olumsuz təsirlərinə rəğmə, hanlıklar dövründə, Kuzey Azərbaycanda tərkiqin əhəmiyyətli ölçüdə inkişaf etdiyinə

57 Çingizoğlu Ə. Sərab xanlığı. Bakı-Mütərcim, 2014; Çingizoğlu Ə. Ərdəbil xanlığı. Bakı, Mütərcim-2013; Çingizoğlu Ə. Qaçar Qaradağ xanlığı, Bakı, M. Mütərcim- 2011. Çingizoğlu Ə., Məmmədli B. Urmiya xanlığı. Bakı-Mütərcim -2013.

58 Гаджиева С.М. Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины II. Баку-«Эльм»-2004.

59 Амирбекова Н.Ш. Вопросы военной истории Азербайджана. Баку-Эльм-2004.

60 Ağamalı F.R. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər. Bakı, "Bakı universiteti nəşriyyatı", 2007.

61 Əliyeva E. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan əkinçilik və suvarma sistemi, Bakı, 2007.

ve nüfusun gıda ürünleri ile temin edilmesinde belirleyici bir role sahip olduğu sonucuna varmıştır.⁶² Camal Mustafayev kitabında⁶³ Azerbaycan tarihçiliğinde özel bir araştırma konusu olmayan sanat üretimi konusunu araştırmıştır. Eserde sanat üretiminin önemli merkezleri olan kentlerin durumu ve sanat üretiminin farklı alanlarının gelişme düzeyleri tetkik edilmiş, sanatkâr kuruluşlarının tutumu belirlenmiş, sanatkârlardan toplanan vergilerin karakteri incelenmiştir. Yazar kendi araştırmasında böyle bir sonuca varmıştır ki, iç siyasi ve uluslararası durumun mürekkebliyine rağmen zanaat üretimi ülke ekonomisinin önemli alanlarından biri olarak konumlarını korumayı bilmiş, eskiden olduğu gibi sanatkârların çok büyük kısmı tarım ürünlerinin işlenmesi ile ilgili olan sanat alanları ile uğraşıyorlardı; tekstil dokuma, halı dokuma, boyama ve deri ürünlerinin üretimi geliyordu⁶⁴. C. Mustafayev ayrıca, bağımsız hanlıkların ortaya çıkmasıyla, daha önceleri merkezi hükümet lehine toplanan bazı vergilerin iptal edildiği, diğerlerinin daha basit ve daha somut içerik arz ettiğini, belirtmektedir⁶⁵.

Korkmaz Mustafayev⁶⁶, Karabağ ve Gence Hanlıklarının tarihi hakkındaki doktora tezinde adı geçen hanlıklardaki demografik süreçleri incelemiş, hanlık nüfusunun say dinamiğini, etnik ve sosyo toplumsal bileşimini tanımlamıştır. Yazar, çok doğru olarak, 1823’de gerçekleştirilmiş nüfus sayımına göre, ortadan kaldırılmış Karabağ Hanlığı topraklarında yaşayan 18,796 ailenin çoğunluğunun, 14241 kişinin Türk olduğunu kaydeder, ancak geriye kalanları aslında, Alban kökenli Grigoryan tarikata mensup Hıristiyanları yanlışlıkla Ermeni olarak adlandırıyor.

Nuru Guliyev eserinde⁶⁷ Nahçıvan Hanlığı’nın nüfusunu, tarihî demografik bakış açısıyla tamamen araştırmıştır. Eserde hanlık nüfusunun say dinamiği, yerleşimi, içeriği, demografik sorunları, göçü ve diğer konuları üzerinde çalışılmıştır.

Mehman Abdullayev’in eserinin⁶⁸ araştırma konusu hanlıklar döneminde Kuzey Azerbaycan’daki tarım ilişkileridir. Yazar bu dönemde, tarım yapısının gelişimi

62 Yenə orada. s. 160.

63 Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002.

64 Aynı orada, s. 219-220.

65 Aynı orada, s. 224.

66 Mustafayev Q. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi- demografik tədqiqi. Namizətlik dissertasiyanın avtareferatı. Bakı, 2008.

67 Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi demografik tədqiqat) Bakı-“Elm”-2006.

68 Abdullayev M. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı, Adiloğlu, 2005.

ve karakteristik özelliklerini aydınlatmıştır. Araştırmacı, hanlık döneminde toprakların çoğunun burada ikamet eden hanların ve aile efradınının elinde yoğunlaştığı sonucuna varmıştır. Guba, Şeki, Lenkeran hanlıklarında han hazinesine bağlı toprakların özgül ağırlığı, Karabağ ve Şamahı (yazar yanlışlıkla Şirvan yazıyor -T. M.) hanlıklarındaki feodal toprak mülkiyetinin özgül ağırlıklarını geçmektedir. Bununla birlikte Guba Hanlığı'nda, Tiyul adlı şartı olarak verilen toprak mülkiyetinin üstün olmasına rağmen, tüm diğer hanlıklarda Mülk toprak mülkiyeti daha yaygındı. Tiyul toprakları şartı olarak verilen toprak mülkiyeti olarak kabul edilmeni rağmen, hanlıklar döneminde onlar kalıtsal (miras) özellik arz etmeye başladılar⁶⁹.

G. Rahimov, XVIII ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan-Rusya ilişkileri ile ilgili yazdığı eserinde konuya ilişkin kaynakların çoğunu araştırmaya dahil etmemiş, bu dönemi inceleyen bazı bilimsel çalışmalardan bile haberi olmadığını sergilemişti⁷⁰. Yazar, Rus ve Azerbaycanlı diplomatların Rusya ile Azerbaycan hanlıkları arasındaki siyasi ilişkilerin kurulması ve güçlendirilmesi faaliyetlerinin ana hatlarını çizmekte ve bu zaman XVIII. yüzyılın 80'li yıllarına kadar oluşan olaylara yorum yaparken, H. Abdullayev'i de aynı şekilde tekrarlamaktadır. Yazar 80'li yıllarda İsfahanlı Ali Murad Hanla Rusya arasındaki görüşmelerden bahsederken konuya ilk defa dokunulduğu görüntüsü oluşturmağa çalışıyor, oysa ki, halen XX. yüzyılın 80'li yıllarında S. Hacıyeva bu konuyu doktora tezinden incelemiştir.

Yazar ayrıca bazı durumlarda ciddi hatalara neden oluyor. Öyle ki eserinde 1797-1801 yıllarında Karabağ, Derbent, Guba, Lenkeran (Talış) ve Bakü hanlıklarının Rusya'nın hamiliğini kabul ettiğini iddia etmektedir. Aynı zamanda, yazar, Rusya'nın Azerbaycan ile ilgili yürütmüş olduğu sömürge politikasını nitelendiren bir cümleyi bile kullanmamıştır.

Tofiq Mustafazade'nin eserinin⁷¹ büyük çoğunluğu, Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan hanlıkları arasındaki ilişkilere adanmıştır. Yazar, Rusya ve onun elaltısı Kartli-Kaheti Çarı II. İrakli'nin Şah tahtının davacılarının saldırganlığına

69 Yenə orada,s. 217.

70 Рагимов Г. Из истории Азербайджано-русских дипломатических отношений во второй половине XVIII, в начале XIX век. – Баку: Азгосд., 1997.

71 Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002.

karşı büyük bir himayeye ihtiyacı hisseden Azerbaycan Hanlıklarının birçoğu, ortaya çıktıkları günden, Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkiler kurmaya ve onun desteğini kazanmaya çalıştıkları, dikkat çekiyor⁷².

Yazar ayrıca, farklı hanlıkların Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarının aynı olmadığını kaydetmiştir. Mesela, Karabağ, Şeki, Şamahı ve Hoy hanlıkları Osmanlı Devleti ile daha sık ilişki kurmuş, Rusya'ya yakın topraklarda bulunduğu için onun saldırısından ihtiyatlanan Guba Hanlığı, zaman zaman Osmanlı ile ilişkilerini ya örtbas etmek veya soğutmak zorunda kalmıştır⁷³.

Güntekin Necefli eserinde⁷⁴ 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerini araştırmıştır. Yazar doğru olarak, hanların bağımsız dış politika yürüttüklerini resmi belgelerle kanıtlandığını vurguluyor. Ne yazık ki, G. Necefli sadece Osmanlı belgelerinden ve çeşitli Rusya arşivlerinden getirilerek, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmi Arşivi'nde bulunan belgeleri kullanmakla yetinmiş, orijinal arşiv belgelerini çalışmaya dahil etmemiştir. Bunun yanı sıra kitapta Osmanlı Devleti ile üç hanlık (Karabağ, Hoy ve İrevan) arasındaki ilişkileri ele alınmıştır.

Salman İbişov, özellikle Guba Hanlığı'nın nüfusunu incelemiştir⁷⁵. Araştırmasında yazar, Fatali Han'ın iktidara gelmesinin ardından hanlığın politik gücünün artması ile nüfusunun çoğalmasının gözlemlendiği sonucuna varmıştır. Bu dönemde hanlığa birleştirilmiş ve ondan bağımlı olan topraklarla birge Guba Hanlığı'nın nüfusu 250 binden fazla olmuştur. Bu nüfusun yaklaşık 140 bine kadarı Fatali Han'ın hükümler altındaki Kuzeydoğu Azerbaycan Devleti'nde yaşıyordu⁷⁶.

Pervin Gözalov kitabında⁷⁷ araştırmacıların çok az değindiği bir konuyu, Azerbaycan hanlıklarının bayraklarını incelemiştir. Yazar, devletin kuruluşu sırasında, onun zahiri sembollerine özel önem verildiğini ve bayrakların nispeten daha belirgin tarihsel anıtlar olduğunu belirtmektedir.

72 Aynı orada, s. 271.

73 Aynı orada.

74 Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı) Bakı, Nurlan, 2002.

75 İbişov S. Quba xanlığının əhalisi(tarixi –demoqrafik tədqiqat)Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004; Aynı onun. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, Elm-2012.

76 İbisov S. İkinci eseri, s. 206.

77 Гезалов Парвин. Знамена азербайджанских ханов как источник по изучению истории государственности.Бакы, 2010.

G. Necefli'nin diğer bir eserinde⁷⁸ 18. yüzyılda, Rus egemen çevrelerinin, Azerbaycan'ın bazı hanlıklarının topraklarında bir Ermeni devleti yaratmaya teşebbüs etmeleri aydınlatılmıştır. II. Katerina hükümetinin, Azerbaycan'ın batı toprakları üzerinde bir Ermeni devleti kurmağı ve hatta bu oyuncak devleti gelecekte Osmanlı İmparatorluğu'nun torpakları pahasına genişletmeğı amaçladığını belirten yazar, haklı olarak kaydetmektedir ki Ermeni devleti kurma projesi Rus hükümetinin Ermenilere canı yandığından ve kaygısından değil, onun Güney Kafkasya'yı işgalinden sonra burada Kartli Kaheti Çarlığı'na ek olarak, daha bir oyuncak Hristiyan devleti kurmak ihtiyacından doğmuştur.⁷⁹

Vidadi Umudlu “Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sı tarafından işgali ve sömürgecilğe karşı mücadele (1801-1828)⁸⁰ eserinde Gence Hanlığı ve Car-Balaken cemaatlerinin Rus işgalcilere karşı kahramanca direnci, işgalcilere karşı Şeyhali Han Gubali'nin yirmi yıllık mücadilesi incelenmiştir. Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıklarının Rusya hamiliğine geçişini açıklayan yazar: “Bu zamana kadar Ruslar Car-Balaken camaatlarına ve Gence Hanlığı'na silahlarının gücünü gösterdi ve bu diğer hanların dikkatli olmasına neden oldu. Öte yandan, Kaçar hükümdarı Fatali Şah ile düşmanca ilişki koşullarında İbrahimhalil Han'ın Ruslara karşı direnişi onun için çok trajik bir son olabilirdi. Şekili Selim Han'ın Rusya ile hami antlaşması imzalamasında tek amacı, Şeki'de kendi hükümlerini korumaktı ve Mustafa Han, Şamahı'nın Rus birlikleri tarafından konuşlandırılmasından sonra bu adımı atmak zorunda kaldı⁸¹, şeklinde yazmaktadır.

Fuad Aliyev'in eserinde⁸² XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan şehirlerinin durumu araştırılmıştır. Yazar, 18. yüzyılın ikinci yarısında, Azerbaycan'da zanaat ve ticaretin yüzyılın ilk yarısına oranla görece olarak artmasının fark edildiğini belirtiyor. F. Aliyev, Azerbaycan'da iki tür şehir olduğunu göstermektedir: 1. Antik şehirler (Şamahı, Bakü, Tebriz, Nahçıvan vb.); 2. Bu dönemde ortaya çıkan yeni şehirler (Şuşa, Yeni Şamahı)⁸³.

78 Nəcəfli G.XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri Bakı-“Nurlan”-2007.

79 Aynı orada,s. 216.

80 Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)Bakı-“Elm”-2004.

81 Aynı orada,s. 173.

82 Əliyev F.XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri.Bakı, Az.SSR,EA nəşriyyatı-1960.

83 Yenə orada.s. 124.

Yagub Mahmudov ve Camal Mustafayev'in hemyazar oldukları kitapta⁸⁴ Karabağ Hanlığı'nın merkezi olan Şuşa'nın (Panahabad) ortaya çıkışı ve hanlıklar dönemindeki gelişimi incelenmiştir.

Sovyetler döneminde Azerbaycan hanlıkları neredeyse gerici, gereksiz bir devlet kurumu olarak görüldüğünden, onların tarihinin neredeyse göz ardı edildiği bilinmektedir. Sadece birkaç hanlığın (Karabağ, Lenkeran (Talış), Urmiya ve Maku) tarihi vede oldukça yüzey ve hatalı olarak incelenmiştir.

Bir sonraki eserinde Hasanbala Sadıgov⁸⁵ Hanlıklar döneminde Azerbaycan'ın Avrupa devletlerinin diplomasisindeki yerini belirlemeye çalışmıştır. Yazar, Azerbaycan'ın Avrupa devletlerinin diplomasisindeki uluslararası duruma bağlı olarak ya Fransa, ya da İngiltere'nin faaliyetinde görüldüğünü belirtiyor. Fransa ve İngiltere, Rusya'nın Doğu ülkelere doğru ilerleyişinin önlenmesini kendi Doğu politikalarının başyapıtı olarak görürdü. Her ne kadar Avrupa ülkeleri Rusya'ya karşı olsalar da, sürekli olarak birbirleriyle mücadele ediyorlardı ve bu da Rusya'nın planlarını gerçekleştirmeğe ortam sağlıyordu⁸⁶. Uzun zaman zarfında Türkiye'de çalıştığı için Türk tarihçilerinin araştırma yöntemlerini benimsediğinden, H. Sadıgov, sorunu aydınlatırken en ilginç soruları ortaya koyarak, ilginç teşbihler ve karşılaştırmalar yaparak okurun ilgisini çekmeye çalıştığı vurgulanmalıdır. Aynı zamanda, yazarın Rusya arşivlerinde çalışmadığı, Azerbaycan tarihçiliğinde yer alan son on yılın kitaplarını kullanmadığı belirtilmelidir.

Genel Eserler

Bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarihine adanmış genel eserlere 18-19. Yüzyılın başlarındaki tarih, bu veya başka bir şekilde yansımıştır. Halen bağımsızlığın ilk yıllarında yazarların ekibinin yazdığı "Azerbaycan Tarihi" kitabının yayınlanması olumlu bir olaydır.⁸⁷ Bu eserlerde, olayları değerlendirmede yeni bir yaklaşım hissedilmektedir.

1994 yılında diğer bir Azerbaycan tarihi-üniversite öğrencileri için ders kitabı⁸⁸ yayınlandı. Bu kitapta hanlıkların tarihine belli bir yer ayrılmıştır.

S. Aliyarlı tarafından 1996 yılında yayınlanan "Azerbaycan Tarihi", tarihe yeni

84 Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa Pənahabadi. Bakı-2012.

85 Sadıqov Y. Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında. Bakı, "Təfəkkür" NPU, 2004.

86 Yənə orada, s. 350.

87 Azərbaycan tarixi. İ.H. Əliyev və başqalarının redaktəsi ilə. Bakı, Elm, 1993.

88 Azərbaycan tarixi. (Z. Bünyadov və Y. Yusifovun redaktəsi ilə) Bakı, 1994.

yaklaşımın daha çok yansıdığı bir kitaptır⁸⁹. Bu kitapta, Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarına karşı saldırganlık politikası tüm çıplaklığıyla tasvir edilmiştir. Son olarak, 1999'da yayınlanan yedi ciltlik Azerbaycan tarihinin üçüncü cildinde⁹⁰ Hanlıklar Dönemi'ne hayli yer ayrılmış ve hanlık dönemi yeni perspektifte sunulmuştur.

2011 yılında Tofiq Mustafazade⁹¹ ve 2012'de Camal Mustafayev⁹² Azerbaycan hanlıkları hakkında genel eserleri yayınlandı. T. Mustafazade'nin eserinde Guba, Karabağ, Şeki, Bakü, Gence, Lenkeran, Şamahı, Nahçıvan, İrevan ve Urmiya hanlıkları hakkında nisbeten geniş, Derbent, Cavad ve Salyan, Tebriz, Hoy, Maku, Karadağ, Marağa, Ardabil, Sarab ve Zancan Hanlıkları hakkında ise nisbeten kısa bilgiler yer almaktadır. Eserde Hanlıklar Dönemi'nde sosyo-ekonomik ilişkiler, harp sanatı ve mahkeme hakkında kısaca bilgi verilmektedir. C. Mustafayev'in kitabında Şeki, Karabağ ve Guba Hanlıkları ve diğer hanlar hakkında daha geniş bilgi bulunmaktadır. Bu kitap aynı zamanda, Hanlıklar Dönemi'nde medeniyetin durumunu da açıklamaktadır.

Hanlıklar Döneminin Yabancı Tarihçiliğe Yansımalarıyla İlgili Bir Kaç Satır

Kardeş Türk tarihçileri de Azerbaycan Hanlığı hakkında bazı araştırmalar yapmışlar. Mehmet Ali Çakmak, Hanlıklar Dönemi'nde Azerbaycan-Türkiye münasibetlerine adanmış bir doktora tezinde⁹³ Azerbaycan Hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin genel hatlarını açıklamıştır.

Camal Gökçe'nin 1774-1829 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'da izlediği siyasetin incelenmesine ilişkin doktora tezinde hanlıklar ile münasibetlere belirli yer ayrılmıştır. Aynı zamanda, eserde, kuzey halklarıyla ilişkilerin aydınlatılmasına daha fazla dikkat edildiği kaydedilmelidir. Yazarın Azerbaycan tarihi ile ilgili bilgisinin zayıf olduğu aşıkardır ve işte eserde birçok hata yapılmıştır.⁹⁴

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan hanlıklarının ilişkilerini yansıtan Başbakanlık

89 Azərbycan tarixi (uzaq keçmişlərdən 1870 illərə qədər). S.Əliyarlının redaktəsi ilə Bakı, 1996.

90 Azərbycan tarixi (7 cildə) IV cild, (O. Əfəndiyev və başqalarının redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1999.

91 Mustafazadə T.Azərbycan xanlıqlarının qısa tarixi.Bakı-2011.

92 Mustafayev C.Azərbycan xanlıqlar dövründə.Bakı-2012.

93 Mehmet Ali Çakmak, *Hanlıklar devrinde Azerbaycan-Türkiye münasibetleri* (1723-1829). Doktora tezi, Ankara, 1966.

94 Camal Yokçe, *Kafkasya siyaseti* (doktora tezi). İstanbul:1979.

Osmanlı Arşivi'nden toplanan belgelerden oluşan iki ciltlik toplu⁹⁵ hanlıkların uluslararası alakaları, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerin araştırılması için önemlidir.

Karabağ Hanlığı'nın tarihinin Ermeni ve diğer yabancı tarihçiliğe yansımaları, daha doğrusu, tahrif edilmesi hakkında birkaç söz:

Ermeni tarihi romancı Raffi, 1980'lerin başlarında "Hemse Meliklikleri"⁹⁶ adlı eserini yazdı. Kronolojik olarak 1600-1827 yılları kapsayan bu eserde, Raffi, guya Orta Çağ'da Ermeni devlet kurumları olduklarını göstermek için, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin dağlık kesiminde var olan Alban kökenli Grigoryan mezhebli meliklerin tarihini sahteleştirerek, onları bir Ermeni melikleri olarak tasvir etmeye çalışmıştır.

Esas olarak sözel öykülere ve yazarın hayal gücüne dayanan yazı, bolca uydurma ve saçmalıklara sahiptir.

Zemfira Hacıyeva'nın haklı olarak kaydettiği gibi, Ermeni tarihçileri, Karabağ'ın, aynı zamanda da Hanlıklar Dönemi tarihi dahil, Karabağ'ın hayali "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olduğunu "kanıtlamaya" çalışıyorlar⁹⁷.

Sovyetler Dönemi'nde Ermeni tarihçiler, daha önceki dönemlerde olduğu gibi Azerbaycan topraklarını kendi toprakları olarak göstermekten korkuyorlardı. A. İoannisyan⁹⁸, Karabağ meliklerini bir Ermeni olarak tanımlayarak, onların "bölüşürücü hareketini" haksız bir şekilde "Ermeni kurtuluş hareketi" olarak nitelendirdi.

Ermenistan Sovyet tarihçiliğinde ilk kez İrevan Hanlığı'nın tarihini araştırmaya çaba gösteren V. Grigoryan olmuştur. O, 1958'de Ermenice yayınlanan kitabında⁹⁹

95 Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasibetlere dair arşiv belgeleri. Karabağ, Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Ной. Cild I (1578-1914); cild II (1575-1918).

96 Раффи. Меликства Хамсы [пер.с арм.Л.М.Казиряна], Ереван, Нашр, 1991; Раффи. Меликства хамсы (пер. с армянского А.Л.Казаряна) Ереван. 1991 (<http://Armenian.house.org/raffi/novels-ru/khamsa/meliks-1-4/>)

97 Hacıyeva Z. Qarabağ tarixşünaslığı, s. 242.

98 Иоанниан А.Россия и армянское освободительское движение в 80-х годах XVIII столетия (переиздание)

99 Qriqoryan V. İrevan xanlığı XVIII əsrin sonunda (1780-1800-cü illər). Yerevan, 1958. **Not.** Bu eserin AMİA Tarih Enstitüsünün ilmi kütüphanesinde muhafaza olunan Serlan Hasanov tarafından edilmiş çevirisinin yararlanmışız.

İrevan Hanlığı'nın sözde "Doğu Ermenistan"da oluştuğunu iddia etmektedir. Dahası, tarihî gerçekleri tahrif ederek, hanlık nüfusunun çoğunun Ermeniler olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁰ Üstelik, 18. yüzyılın sonunda İrevan Hanlığı'nın nüfusunun "korkunç sömürüye ve baskıya maruz kaldığını" iddia ediyor. Yazar daha sonra kendisi de farkında olmadan hanlık ekonominin geliştiğini kabul ediyor¹⁰¹.

1993 yılında yayınlanan kitabında Amerikalı tarihçi Corc Burnutyan, hanlığın topraklarını sözde "Ermenistan"ın şark kısmı gibi sunuyor, İrevan Hanlığı'nı bağımsız bir devlet olarak değil, İran'a bağlı bir eyalet olarak tasvir etmeye çalışmıştır¹⁰². Burnutyan, çingeneleri de Ermenilerin sırasına dâhil etmesine rağmen yine de onların azınlıkta (106,985 kişiden 20,073 kişi, yani% 18,76) olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda yapay yöntemlerle Azerbaycan Türklerinin sayısını az göstermeye çaba göstermiş, onların 10 binini Fars olarak sunmuştur¹⁰³.

Sonuç

Böylece, araştırmalar, bağımsızlık döneminde, Azerbaycan'ın diğer dönemlerinde olduğu gibi, Hanlıklar Dönemi'ne de dikkat edildiğini ve tarihe bakışlarda büyük değişikliklerin gerçekleştiğini göstermektedir. Yeni eserleri gözden geçirirken, önceleri Azerbaycan'ın tarihi toprakları olmuş, sonraları kopartılmış İrevan, Borçalı ve Derbent'in tarihinin araştırıldığını, daha sonra da komşu devletlerin Azerbaycan'a yönelik politikalarının daha objektif bir değerlendirmesinin yapıldığını görebiliriz. Aynı zamanda, problemle ilgili çok az sayıda temel araştırmanın olduğunu ve bağımsızlık yılları boyunca yazılan eserlerin hepsinin aynı seviyede olmadığını kabul etmek zorundayız. Son yıllarda, zayıf bir kaynak tabanına sahip amatörler tarafından yazıldığından tarihî olayları yanlış yorumlamış birçok eser olduğu da bir gerçektir.

100 Aynı orada, s. 62.

101 Aynı orada, s. 63.

102 Bornoutian G.The Khanate of Ervan under Qajar rule.1795-1828.New-York,1992,s. 75.

103 Aynı orada,s. 88.

Kaynaklar

Abdullayev M. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı, Adiloğlu, 2005.

Ağamalı F.R. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər. Bakı, "Bakı Universiteti nəşriyyatı", 2007.

Azərbaycan tarixi (7 cildə) IV cild, (O. Əfəndiyev və başqalarının redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1999.

Azərbaycan tarixi. (uzaq keçmişlərdən 1870 illərə qədər). S.Əliyevlərin redaktəsi ilə Bakı, 1996.

Azərbaycan tarixi. İ.H.Əliyev və başqalarının redaktəsi ilə. Bakı, Elm, 1993.

Azərbaycan tarixi. Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 1994.

Baharlı. Əhvalatı-Qarabağ. Qarağnamələr, II cild, Bakı, Yazıçı, s. 269-302.

Bakixanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1926.

Bayramova N. Şamaxı xanlığı, Bakı, 2009.

Bornoutian G. The Khanate of Ervan under Qajar rule. 1795-1828. New-York, 1992.

Camal Gökçe. Kafkasya siyaseti (doktora tezi). İstanbul-1979.

Çingizozğlu Ə. Ərdəbil xanlığı. Bakı, Mütərcim-2013.

Çingizozğlu Ə. Qaçar M. Mütərcim Qaradağ xanlığı, Bakı-2011.

Çingizozğlu Ə. Sərab xanlığı. Bakı-Mütərcim, 2014.

Çingizozğlu Ə., Məmmədli B. Urmiya xanlığı. Bakı-Mütərcim -2013.

Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyais vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər). Qeydlər və tərcümə Ə.Şükürzadənin. Bakı, 1961.

Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Əxbarnamə (fars dilindən tərcümə Əli Hüseyinzadənin) Bakı, 1975.

Əliyev F. Şimali Azərbaycan şəhərləri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960.

Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, Azər nəşr, 1996.

Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı Bakı, Azər nəşr, 1997.

Əliyev F.XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri.Bakı, Az.SSR,EA nəşriyyatı-1960.

Əliyev M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünashğı.Bakı-“Adiloğlu”-2001.

Əliyeva E. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda əkinçilik və suvarma sistemi,Bakı, 2007.

Əsədov F. Dərbənd xanlığı(tarixi oşerk) Bakı-2004.

Əsədov F. Talış xanlığı. Bakı, Çənibibel, 1998.

Hacı Seyid Əbdülhəmid. Şəki xanları və onların nəsiləri// Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, Azərb, SSREA nəşriyyatı, 1958, s. 23-31.

Hacıyeva Z. Ə. İrəvan xanlığının tarixşünashğı. Bakı, 2011.

Hacıyeva Z.Çaşıoğlu “Qarabağ xanlığının tarixşünashğı”, Bakı, Elm, 2010.s. 242

Hacıyeva Z.Ə. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2007, s. 13.

Həmidova Ş. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı-“Elm”-1985.

Həsən İxfə Əlizadə . Şuşa şəhərinin tarixi// Qarabağnamələr. II cild, s. 309-318.

Hüseynov Y. “Qarabağnamələr” Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007.

Hüseynzadə Ə. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünashğı Bakı-Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1967.

İbişov S. Quba xanlığının əhalisi(tarixi –demoqrafik tədqiqat)Bakı,BDU nəşriyyatı,2004, s. 162.

İbişov S. Quba xanlığının əhalisi(tarixi –demoqrafik tədqiqat)Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004; Aynı onun. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, Elm-2012

İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Y.Mahmudov və başqalarının redaktəsi ilə).Bakı, 2009.

İsmayıl M., Bağırova M. Şəki xanlığı.Bakı-Azərnəşr-1997.

Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi// Şəki xanlığının tarixindən. Bakı, Azərb, SSR EA nəşriyyatı, 1958, s. 1-12.

Qriqoryan V. İrəvan xanlığı XVIII əsərin sonunda (1780-1800-cü illər). Yerevan, 1958. Not. Bu əsərin AMİA Tarih Enstitüsünün ilmi kütüphanesinde mühafizə olunan Serlan Hasanov tərəfindən edilmiş çevirisiyə yararlanmışız.

Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi demoqrafik tədqiqat), Bakı-“Elm”-2006.

Mahmudov Y., Mustahayev C. Şuşa Pənahabadi. Bakı-2012.

Mehmet Ali Çakmak. Hanlıklar devrinde Azərbaycan-Türkiye münasibətləri (1723-1829). Doktora tezi, Ankara, 1966.

Məmmədov S. Azərbaycan tarixi (XV-XIX əsrin birinci otuzilliyi).

Məmmədova İ. Lənkəran xanlığı Birinci Rusya-İran müharibəsi dövründə. Bakı, Elm, 2007.

Mir Mehdi Xəzani. Kitabı Tarixi Qarabağ// Qarabağnamələri, II cild, Bakı, Yazıçı. 1991, s. 93-202.

Mirzə Adıgözel bəy. Qarabağnamə// Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, Yazıçı 1989, s. 4-102.

Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi// Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 1989, s. 104-148.

Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-Cadidi-Qarabağ//Qarabağnamələr, II kitab, s. 248-268.

Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi//Qarabağnamələr, II kitab .Bakı, 1991. s. 5-92.

Mustafadzadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, “Sabah”, 2010.

Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002.

Mustafayev C. Azərbaycan xanlıqlar dövründə. Bakı-2012.

Mustafayev Q. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi. Namizədlik dissertasiyası avtoreferatı. Bakı, 2008.

Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002.

Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, Elm, 2005.

Mustafazadə T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Bakı-2011.

Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münabətləri (XVIII əsrin II yarısı) Bakı, Nurlan, 2002.

Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, "Nurlan", 2007.

Osmanlı devleti ile Azərbaycan türk hanlıkları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri. Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy. Cild I (1578-1914); cild II (1575-1918).

Rzaqulu bəy Mizə Camal oğlu Pənah xan və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zaman hadisələri Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 1991, s. 203-246.

Sadıqov H. Azərbaycan Avropa dövlətinin diplomatiyasında (1747-1829). Bakı, "Təfəkkür", 2004.

Suleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, "Hərbi nəşriyyat", 1997.

Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828) Bakı-"Elm"-2004.

Абасов Ф. Карабахское ханство. Баку, Тахсил, 2007.

Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношение его с Россией. Баку: АН ССР, 1965.

Абдуллаев Г. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-е годы XVIII века. Баку: АН Азерб. ССР, 1958 г.

Амирбекова Н.Ш. Вопросы военной истории Азербайджана. Баку-Элм-2004

Бабаев Э. Из истории Гянджинского ханства. Баку, Нурлан.2003.

Бакиханов А. Гюлистан-Ирам (Редакция, комментарии, примечания акад.З.М. Бунитова). Баку, 1991.

Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть I – III, СПб. – 1869 г.

Гаджиев С. Азербайжан во внешней политикт правительства Екатерины II, Баку, «Элм» 2004.

Гезалов П. Знамена азербайджанских ханов как источник по изучению истории государственности. Баку, 2010.

Дубровин Н.Ф. История войны и владчества русских на Кавказе, Т.1, р.П-VI, СПб, 1886.

Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 по 1806 г. СПб, 1866.

Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. От присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича (Исторический очерк). Составил В.Н.Иваненко. Тифлис – 1907.

Искендерова М. Азербайджано-русские отношения XVIII- начала XIX вв. в азербайджанской историографии. Баку-Елм-2009.

Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, Чашыюглу, 1999.

Исхакин Н. Шекинское ханство. Автореферат диссертации. Баку, 1967.

Исхакин А. Россия и армянское освободительское движение в 80-х годах XVIII столетия (переиздание). Ереван, 1990.

Левиатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. – Баку:АН Азербайджанской ССР, 1948.

Мамедова Г. Русские консулы об Азербайджане. 20-60-е годы XVIII века. Баку-Элм-1989.

Мустафаев Дж. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начал XIX в.). Баку, 1989.

Мустафаев М.М. Экономика Карабахского ханского в конце XVIII и первой четверти XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата наук. Москва, 1949//Azərbaycan MEA Rəyasət Heyətinin elmi irsi araşdırma mərkəzi. A.Sumbatzađe fondu, siy.1, vahidi 404, qutu 94.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. – Ленинград, 1949.

Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том II части 1, СПб, 1885, выпуск 1-4, СПб, 1855.

Рагимов Г. Из истории Азербайджано-русских дипломатических отношений во второй половине XVIII, в начале XIX век. – Баку: Азгосиздат, 1997.

Раффи. Меликства хамсы (пер. с армянского А.Л. Казаряна) Ереван. 1991 (<http://Armenian.house.org/raffi/novels-ru/khamsa/meliks> 1-4).

Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи., СПб, 1852.

Шюкюрзаде Э. Образование Карабахского ханства // АМЕА А.А. Вахханов adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivi fond 1, siy. 4, sənəd 1353.

Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис, 1907.

